

УДК 338.431.4

*Збарський В.К., д. е. н., професор.
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Єременко Д. В., к. е. н., доцент
Таврійський державний агротехнологічний університет*

ФОРМУВАННЯ ПРИВАТНОГО УКЛАДУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

***Анотація:** В статті розглянуто теоретичні засади формування приватних сільськогосподарських виробництв в системі вітчизняної економіки. Автори дослідили наукові підходи до визначення понять «економічна модель» та «форма господарювання». Обґрунтовано необхідність оптимізації теоретичного інструментарію в процесі дослідження вітчизняної моделі аграрного виробництва.*

***Ключові слова:** особисті селянські господарства, аграрна економіка, аграрне виробництво, конкурентоспроможність, понятійний апарат.*

JEL Code classification: P00, Q12, Q18

*Zbarsky V.K, Doctor of Economics, professor.
National Agriculture University of Ukraine
Eremenko D.V, PhD, Associate Professor
Tauria State Agrotechnological University*

FORMATION OF PRIVATE AGRICULTURAL SECTOR IN UKRAINE

Abstract

This paper considers theoretical base of private agricultural production system in the domestic economy. The authors examined the scientific approach to the definition of "economic model" and "form of management." The article states that in emerging economies, public forms of agriculture are virtually absent. It absolutely dominated private individual form. They include farms. It is noted that collective forms of agriculture resulting from combining individual objects of private property for the purpose of sharing in economic activities. This individual owners consciously united to mitigate the competition and increase profit by using economies of scale of production. Studies have shown that in agriculture owing to the production processes of good motivation for creative work and owner-owner and the employee has a high economic importance. The author notes that in the literature there is no unity in terms of prospects for development of the sector of private farms. The author is convinced that the economic terms of position creating highly effective, competitive in domestic and foreign markets agricultural production sector of private farms have had promising. In the article the theoretical necessity of optimization tools in the study of national model of agricultural production. The author points out that the promising model of national agricultural economy should be seen as a combination of large private and collective farms and small agricultural farms.

***Keywords:** private farms, agricultural economics, agricultural production, competitiveness, concept vehicle.*

Постановка проблеми. Вивчення і узагальнення зарубіжного і вітчизняного досвіду щодо аграрних відносин при різноукладності дозволило встановити, що не всі аспекти цього напрямку сучасної аграрної економіки достатньо досліджені. Особливо це стосується організаційного забезпечення аграрних відносин. Зокрема шляхів взаємодії приватного і колективного укладів на селі, компромісного вирішення питання про конструктивні особливості ринкового розвитку сільського господарства в Украї-

ні. Таким чином, теоретичне, методологічне і практичне дослідження зазначених проблем, які мають важливе господарське значення, обумовлюють актуальність статті, її наукову і практичну цінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх років багато вітчизняних вчених економістів-аграрників активно працюють над розробкою теоретичних, методологічних та практичних питань, пов'язаних з трансформуванням відносин власності і господарювання. Майже

по кожному з них проводяться наукові дискусії. До цього часу не досягнуто єдності поглядів стосовно стратегії ринкових реформ. Відкритим залишається питання про пріоритетний уклад у перспективній моделі аграрної економіки. В науковій літературі нерідко абсолютизуються переваги приватних господарств і замовчуються їх проблеми. Не завжди науково обґрунтовується питання реформування земельних відносин. Не звертається увага на той факт, що розвиток оренди землі неминуче веде до того, що вона знову належатиме не тим, хто її обробляє. Практично не ставилось питання про часткове збереження колективних господарств із спільною формою власності. Помилковою є поширена теза про те, що приватна власність на землю та інші засоби виробництва є обов'язковою умовою переходу до ринкових відносин.

У науковій літературі активно обговорювались питання про місце і роль держави в аграрному секторі як перехідної, так і перспективної моделі аграрних відносин. При цьому практично загально визначеною є теза, що сільське господарство без державного регулювання і підтримки в сучасних умовах не може ефективно функціонувати. На жаль, держава не надає належної підтримки цьому пріоритетному сектору економіки. Саме це є одним із чинників, що зумовив його глибоку кризу. Нині актуальним є питання про пошук раціонального співвідношення між ринковим і державним регулюванням сільського господарства. Проте, немає також єдності поглядів з питання економічної сутності категорій, які характеризують систему аграрних відносин, а деякі з них до цього часу не визначились взагалі.

Метою статті є дослідження понятійного апарату, який застосовується в сучасній економічній науці, що сприятиме більш обґрунтованому і точному використанню того чи іншого терміна.

Виклад основного матеріалу. “Економічна система” – це об'єднуюча ланка між двома іншими системами: природою і суспільством. Її призначення – трансформація природних ресурсів у продукти, придатні для задоволення людських потреб. Еконо-

мічна система складається з багатьох елементів, які, в свою чергу, є системами. Головною з них є система економічних відносин. З позицій різних рівнів їх можна класифікувати у три великі групи: 1) відносини власності; 2) відносини господарювання; 3) механізми господарювання.

“*Модель економіки*”, або “*економічна модель*” є спрощеним виділенням у певній економічній системі її головних ознак: форм власності і господарювання, їх структура та взаємозв'язок; механізми, що регулюють економічну систему і їх співвідношення; місце та роль держави в економічній системі. В кожній країні вони мають особливості, що дає підставу вести мову про національні моделі економіки. Звичайно, їх можна об'єднати також у певні групи.

Національна модель економіки в якості важливої складової включає “*модель аграрної економіки*”, яка має особливості, обумовлені використанням специфічного виробничого ресурсу – землі, і значним впливом природного фактору на господарську діяльність. У кожній країні модель аграрної економіки має специфіку. Однак певне їх групування в розрізі тих чи інших країн дозволяє виділити спільні риси, що дає змогу вести мову про “*західну*” модель аграрної економіки (економічно розвинуті країни), “*перехідну*” (постсоціалістичні країни) тощо.

Модель аграрної економіки, в свою чергу, включає певні “*уклади*”. Основою їх виділення можуть бути покладені різні критерії: наявність або відсутність ринкових відносин і найманої праці. Основу класифікації укладів складають організаційно-правові форми господарювання, об'єднані у певні групи по критерію суб'єктів власності та господарювання. Головним з них є: окремий індивідуум; об'єднання (група) людей; держава. Відповідно в кожній моделі аграрної економіки виділяються господарські уклади: приватно-індивідуальний, колективний, державний.

Термін “*форма господарювання*” є більш конкретним по відношенню до “*укладу*”, який може включати декілька однотипних форм господарювання. Крім того, більшість форм господарювання фіксу-

ються юридично (організаційно-правові форми господарювання). Уклади юридично не фіксуються, їх виявлення використовується для більш узагальнених досліджень по відношенню до сукупності певного типу господарств.

В країнах з ринковою економікою державний уклад в сільському господарстві практично відсутній. Тут абсолютно переважає індивідуально-приватний уклад. Він включає фермерські господарства. В США їх традиційно називають "сімейними фермами". При цьому до їх складу включають не тільки ферми, що належать окремим особам, а частіше сім'ям (як одному власнику), але і сімейні товариства, і сімейні корпорації (акціонерні товариства, як правило, закритого типу, співзасновниками якого є члени одного сімейного клану). У сільському господарстві США майже 80 відсотків функціонуючих корпорацій належать до сімейних.

Колективний уклад у сільському господарстві виник в результаті об'єднання об'єктів індивідуально-приватної власності з метою їх спільного використання в господарській діяльності. При цьому індивідуальні господарі свідомо об'єднуються з метою пом'якшення дії конкуренції і збільшення прибутку за рахунок використання ефекту масштабу виробництва. На основі "спільної приватної" власності створюються різні організаційно-правові форми колективних підприємств: товариства, партнерства, несімейні корпорації тощо. В залежності від того, як оформлена відповідальність, об'єднання власників поділяються на особисті і акціонерні компанії (корпорації). Останні, наприклад у США, не дивлячись на незначну кількість виробляють майже чверть валової продукції країни.

У деяких країнах певне розповсюдження отримали колективні господарства, які функціонують на базі спільної неперсоніфікованої форми власності, особливо це стосується Ізраїлю (кібуци).

Дослідження показали, що у сільсь-

кому господарстві, в силу особливостей виробничих процесів, мотивація до сумлінної та творчої праці власника-господаря і працівника має підвищену економічну вагомість. Саме тому в сільському господарстві наймана праця не отримала широкого розповсюдження навіть у США (на одну ферму не припадає в середньому навіть одного найманого працівника). Водночас фермерство, особливо дрібне, у цілому стикається з багатьма відомими проблемами, які властиві малому бізнесу взагалі. Головна з них – створення господарства з оптимальним рівнем концентрації виробництва, проблема отримання кредитів тощо. В тій чи іншій мірі ці проблеми в економічно розвинутих країнах, якщо і не вирішуються за допомогою кооперування фермерів, спеціалізації та інтеграції господарств з підприємствами третьої сфери АПК, то пом'якшуються. Крім того, фермерам значну фінансову допомогу надає держава. Нашому фермерству до цього часу держава не надає належної підтримки. При цьому перша хвиля фермерів могла отримати безкоштовно землю до 50 га сільськогосподарських угідь (100 га загальної площі), купити або отримати техніку за доступними цінами. Аграрна криза значно погіршила стартові умови створення фермерських господарств. Ось чому для становлення фермерства України характерна тенденція (скоріше, закономірність) зниження темпів їх приросту. Крім того, за 10 років становлення фермерство в Україні не зайняло пріоритетних позицій ні в приватному укладі, ні в аграрному секторі економіки в цілому (табл. 1).

Невідповідність потенційних можливостей ринкових перетворень на селі їх фактичним результатам потребує подальшого розвитку аграрних відносин закладених у різноманітності організаційно-правових структур. Вони поглиблюють конкурентноздатність виробників, створюють передумови їх ефективного розвитку.

Таблиця 1

Вклад основних форм господарювання у забезпечення продовольчої безпеки України (відсотків до загального обсягу)

Показник	Рік						2015 р. +,- до 1996 р.
	1996	1998	2000	2004	2010	2015 ¹	
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських)							
Валова продукція - всього	44,2	39,6	32,3	32,2	39,2	49,4	+5,2
у т.ч.: рослинництва	47,2	46,1	38,2	40,1	39,0	52,9	+5,7
тваринництва	40,6	32,4	24,8	27,2	42,7	43,8	+3,2
Середній розмір підприємства (с.г. угідь), га	2341,4	2110,9	2087,5	1987,2	1627,7	1611,2	-730,2
Частка у загальній площі с.-г. угідь, %	84,1	83,0	76,7	55,7	44,0	43,5	-40,6
Особисті селянські господарства							
Валова продукція - всього	55,3	59,7	66,0	64,4	55,4	44,9	-10,4
у т.ч.: рослинництва	52,0	52,8	59,1	59,3	54,7	40,9	-11,1
тваринництва	59,1	67,2	74,8	72,2	55,6	54,4	-4,7
Середній розмір особистого селянського господарства (с.г.угідь), га	0,43	0,55	0,64	1,28	1,43	1,52	+1,09
Частка у загальній площі с.-г. угідь, %	13,8	14,4	18,8	35,5	45,0	45,3	+31,5
Фермерські господарства							
Валова продукція - всього	0,5	0,7	1,7	3,4	5,4	5,7	+5,2
у т.ч.: рослинництва	0,8	1,1	2,7	5,3	6,3	6,2	+5,4
тваринництва	0,3	0,4	0,4	0,6	1,7	1,8	+1,5
Середній розмір фермерського господарства (с.г. угідь), га	22,8	29,1	56,1	80,4	108,4	113,5	+90,7
Частка у загальній площі с.-г. угідь, %	2,1	2,6	4,5	8,8	11,0	11,2	+9,1

¹Попередні дані

Джерело: розраховано автором на основі статистичних даних

Незважаючи на значний розмір землеволодіння, вклад фермерства у вирішення продовольчої безпеки України незначний. Так, якщо в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 1996 році вироблено

валової продукції особистими селянськими господарствами на суму 841,9 тис. грн., то фермерськими господарствами – всього лише на суму 54,3 тис. грн., що майже в 15,5 раза менше, а в порівнянні з сільсько-

господарськими підприємствами зниження склало більше ніж удвічі. Проте, у 2015 р. цей показник по відношенню до сільсько-господарських підприємств скоротився, хоч і не на користь фермерських господарств, у співвідношенні 648,7,1 до 414,4 тис. грн., або 1,5:1.

Наведені дані дають підставу для ствердження: поки що безперечно висока мотивація до ефективної праці у фермерів нейтралізується, а іноді зводиться нанівець багатьма іншими чинниками, які негативно впливають на продуктивність фермерських господарств. Серед них можна виділити наступні проблеми і можливі шляхи їх вирішення: техніко-технологічна оснащеність; “людський ресурс”; створення раціональних по землекористуванню фермерських господарств; спеціалізація, кооперування останніх між собою та інтеграція з підприємствами третьої сфери АПК; проблема стартового капіталу для створення господарств (насамперед отримання кредиту на пільгових умовах), недостатній професіоналізм керівників тощо.

При умові більш-менш повного вирішення цих проблем, і при належній підтримці фермерів державою, фермерський сектор має всі можливості перетворитись у пріоритетний уклад.

Щодо сімейних ферм, у яких в одній особі поєднується власник, господар і працівник, то вони, як і інші особисті селянські господарства (ОСГ), мають напівнатуральний характер, тоді як на товарні фермерські господарства “давить” ринок (конкуренція), примушуючи їх вкладатись у суспільно необхідні витрати. Нинішнє пріоритетне місце сектору ОСГ, на наш погляд, обумовлене наступними чинниками:

- 1) відсутністю проблеми становлення;
- 2) глибокою кризою, яка охопила колективні господарства;
- 3) низьким рівнем технічної оснащеності, що в умовах диспаритету цін не так негативно позначилось на ОСГ;
- 4) розширенням земельних площ, зайнятих під ОСГ і кількості осіб, зайнятих повністю в ОСГ;
- 5) зниженням оплати праці, а нерідко її відсутністю;
- 6) невисоким рівнем пенсій та затримка з її виплатою;
- 7) ОСГ не підлягали податковому ти-

ску.

В економічній літературі на користь високої ефективності ОСГ завжди наводились і тепер наводяться дані про більш високий рівень виробництва валової продукції в розрахунку на одиницю земельної площі. Дійсно, це так. Але потрібно звернути увагу на витрати виробництва (які поки що ніхто не враховує), на легальну і нелегальну допомогу великотоварних господарств. Крім того, високий вихід валової продукції в значній мірі обумовлений їх невеликими земельними площами, що дає змогу інтенсифікувати ручну працю.

У науковій літературі немає єдності з погляду перспектив розвитку сектору ОСГ. Тут викристалізувались дві позиції. Згідно першої: останній неперспективний в силу тих обставин, що він орієнтований на споживання, самовиживання, самоексплуатацію (можливість існування навіть при збитковості їх виробництва), а не отримання максимального прибутку. Ми дотримуємось позиції вчених, які стверджують, що ОСГ будуть і в подальшому розвиватись, закріплювати позиції носіїв і зберігачів національних, культурно-побутових, етнічних традицій на селі.

Безперечно, що у ближній перспективі нам не обійтись без сектору ОСГ. Їх частка у загальному обсязі валової продукції сільського господарства України у 2015 р. (як видно з даних табл. 1) досягла 44,9 %, а в доходах сільського населення майже 60 %.

Однак, в економічному плані з позицій створення високоефективного, конкурентоспроможного на внутрішньому і зовнішньому ринках аграрного виробництва, сектор ОСГ є мало перспективним. Щось аналогічне є у західній моделі аграрної економіки, це “фермерство вільного часу”, але воно не відіграє помітної ролі у вирішенні продовольчої проблеми. В Україні більшість ОСГ – це рутинні, неефективні господарства, і ті з них, які досягли певних успіхів поступово будуть трансформуватись у фермерські. Доля інших – як і будь-якого натурального господарства – задоволення потреб його власника, не враховуючи витрати своєї праці. А такі господарства не в змозі виробляти конкурентоспроможну продукцію на внутрішньому та зовніш-

ньому ринках.

Що ж до колективних форм господарювання, то вони, як і будь-які інші, мають свої позитивні і негативні моменти. До перших відносяться (при рівності інших умов) переваги великого виробництва у використанні землі, техніки, робочої сили, застосуванні у виробництві передових досягнень в техніці, технології, організації і управління виробництвом. Інакше кажучи, колективні господарства, як правило, великі і потенційно мають можливості (в рамках оптимальних розмірів концентрації виробництва) використовувати “ефект масштабу виробництва”.

Разом з тим колективному господарюванню притаманні певні проблеми, які не мають місця у сімейних фермах. Головні з них: 1) можливе неспівпадання інтересів членів колективу; 2) економічна зацікавленість і відповідальність працівників “розмиваються”; 3) відчуження основної маси працівників від управління виробництвом і розподілом його результатів, а звідси можливі конфлікти менеджерів та безпосередніх виконавців (працівників); 4) короткотермінові інтереси нерідко переважають довгострокові інтереси підприємницького характеру, тобто намагання збільшити поточні доходи у збиток перспективі (відкладене споживання працівників); 5) складність розподілу спільних результатів праці, а також можливого скорочення чисельності працівників; 6) для більшості робітників колективних господарств об'єктивно має місце певна відчуженість від об'єктів власності.

Саме наявність цих проблем і складність їх практичного вирішення обумовили той факт, що сама по собі персоніфікація колективної власності на землю та майно не призвела до очікуваного підвищення мотивації до ефективної праці, єдності власності та праці. Тільки індивідуальна приватизація автоматично вирішує цю проблему. В ринковій економіці об'єднуються особи, яким притаманне почуття власника-господаря, висока професійність, навички в управлінні тощо. Об'єднання таких суб'єктів, як правило, дає ефект спільного господарювання, кількість переходить в якість. Колишні формально асоці-

йовані власники, стали реально персоніфікованими, але до справжніх господарів їм ще далеко. Ось чому система власності і управління, що склалася у більшості колишніх КСП, мало чим відрізнялась від колгоспної. А несприйнятливим макроекономічним середовищем, неплатоспроможність більшості колективних господарств зруйнували існуючу і раніше невисоку мотивацію до праці.

Безперечно, не слід зменшувати значення чинника приватної власності, або абсолютизувати фактор концентрації виробництва. Тут потрібно врахувати інші умови і порівняти ці фактори при їх рівності. Але головне, зважити на рівень розвитку продуктивних сил, усупільнення виробництва тощо. Водночас і колективні господарства можуть використовувати, у певній мірі, фактор приватної власності шляхом створення моделі господарювання типу “приватна власність + колективне господарювання”. Нині в Україні склалася складна структура організаційно-правових форм колективного укладу. Найбільшу частку серед них займають різні господарські товариства і сільськогосподарські виробничі кооперативи.

У науковій літературі залишається дискусійним питання про переваги тих чи інших організаційно-правових форм господарювання. Нами класифіковано їх по двох групах.

По-перше, асоціації виробників, в яких не використовується наймана праця. В них кожний член асоціації є одночасно власником, працівником і господарем. У таких колективах рівень впливу приватної власності на сумлінне і творче ставлення членів асоціації до праці залежить (при рівності інших умов) від їх кількості: “чим менша група людей, тим більша вірогідність того, що вклад індивіда буде більш значим”. Невелике колективне підприємство за своєю економічною поведінкою подібне до сімейного господарства. Тут існує “прозора” залежність спільного доходу від трудового внеску кожного для всіх членів асоціації. Ось чому таким важливим є створення в межах великих колективних господарствах порівняно невеликих економічно автономних виробничих

груп. У цьому аспекті в Україні накопичений певний позитивний досвід. Між ними слід встановлювати навіть ринкові відносини.

По-друге, колективні господарства, що використовують найману працю. В них члени асоціації відрізняються між собою за соціально-економічним статусом. Частина з них є власниками-господарями, інші – найманими працівниками. Ефективність праці останніх залежить від їх організації у широкому розумінні цього питання, починаючи від умов праці і закінчуючи морально-психологічним кліматом у колективі. Особливе значення має оплата праці.

І для першого, і для другого типу колективних підприємств вирішальне значення має застосування науково обґрунтованого менеджменту, включаючи такі його складові як маркетинг, бізнес-планування, конкурентоспроможність, ризик. Тобто, мова йде про досягнення сучасного менеджменту в розвинутому ринково-підприємницькому середовищі. Без його застосування ефективно функціонувати неспроможні підприємства будь-якого розміру.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, *по-перше*, в сучасних моделях аграрної економіки країн Заходу пріоритетним є приватний уклад, його основу складає сімейна ферма. Така модель сформувалась спонтанно, але не випадково. Вона відображає особливості сільського господарства, в якому рівень концентрації має порівняно менше значення, а висока мотивація до продуктивної праці, навпаки, відіграє значну роль;

по-друге, в багатокладній аграрній економіці, яка формується в Україні, абсолютно переважає приватна власність на землю і інші виробничі ресурси, що обумовлює значні темпи і пріоритети в розвитку приватного укладу. Однак приватний уклад складається, головним чином, з дрібних, напівнатуральних, неперспективних господарств населення. Фермерський сек-

тор є економічно слабким, він не досяг критичної маси, а його питома вага у загальному виробництві валової продукції сільського господарства незначна – 5,7%. В Україні слабо розвинута інфраструктура, спеціалізація, кооперація господарств між собою й інтеграція їх з третьою сферою АПК. Держава не надає належної підтримки аграрному виробництву. Все це зумовлює його низьку ефективність і продуктивність;

по-третьє, подальший розвиток багатокладної економіки України складатимуть різні організаційно-правові форми господарювання, в яких належить поєднати сучасне велике технологічне виробництво з приватною власністю на землю й інші засоби виробництва. В такій моделі знайдеться належне місце середнім і дрібним фермерським господарствам. Вони займуть ту нішу, де розміри підприємства не відіграють вирішальної ролі, а сумлінне і творче ставлення членів фермерського господарства до праці є вирішальними. При цьому важливе значення має їх спеціалізація, кооперація між собою та інтеграція з великими аграрними господарствами і підприємствами третьої сфери АПК;

по-четверте, перспективну модель аграрної економіки слід розглядати як двокладну незалежно від організаційно-правових форм господарювання: а) крупнотоварні, великі господарства (приватні і колективні), які займатимуть пріоритетне положення у виробництві тих видів сільськогосподарської продукції, де фактор концентрації має вирішальне значення; б) дрібні і частково середні господарства, які вироблятимуть ті види продукції, де потрібно особливо сумлінне і творче ставлення працівника до виробничих процесів, а фактор концентрації не має вирішального значення. З розвитком кооперації та інтеграції обидва уклади зможуть взаємодіяти, використовуючи вигоди спеціалізації та концентрації виробництва.

Список літератури:

1. Аграрна реформа в Україні / П.І.Гайдучкий, П.Т.Саблук, Ю.О.Лупенко та ін.; За ред. П.І.Гайдучького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С.195, 200.
2. Збарський В.К., Горьовий В.П. Проблеми поєднання малих, середніх та великих підприємств/В.К. Збарський, В.П. Горьовий // Агроінком. - № 7-8. – 2007. – С. 54-62.

3. Збарський В.К. Селянські господарства: місце і роль в продовольчому забезпеченні країни/В.К. Збарський // *Агроінком*. - № 1-2. – 2008. – С. 74-78.
4. Збарський В.К. Тенденції розвитку особистих селянських господарств/В.К. Збарський // *Агроінком*. - № 4. – 2008. – С. 31-36.
5. Збарський В.К. Вклад фермерських господарств у забезпеченні стійкого розвитку села: Стратегія забезпечення сталого розвитку України/В.К. Збарський // *Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.м.Київ, 20 травня 2008 р.* – Ч.2.- С.213-217.
6. Збарський В. К. Формування конкурентоспроможного фермерського укладу України / В. К. Збарський, М. П. Талавіря, Н. П. Резнік, Д. В. Єременко [монографія]; за ред. професора В. К. Збарського. – К.: КиМУ, 2016. – 608 с.
7. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні/ В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. - № 3. – 2008. – С.13-20
8. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Форми господарювання і земельні відносини в сільськогосподарському виробництві України / В.Я.Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 1996. – № 12. – С. 12-19.
9. Основи аграрного підприємництва / За ред. М.Й.Маліка. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. - С.94, 128, 151, 301, 344.
10. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні./П.Т. Саблук – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – С.382.
11. Drucker P.F. *Post-Capitalist Society* / Peter Ferdinand Drucker. - New-York : Harper Busines, 1993. - 232 p.
12. *Agricultural Innovation in Family Farming* [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.fao.org/nr/research-extension-systems/ais-ff/en/>

References:

1. P.I.Gaydutskiy, P.T.Sabluk, Yu.O.Lupenko ta In. [Za red. P.I.Gaydutskogo] (2005) *Agrarna reforma v Ukraini*. K.: NNTs IAE, p. 195, 200. [in Ukrainian]
2. Zbarskiy V.K., Goroviy V.P. (2007) Problemi poednannya malih, serednih ta velikih pldpriemstv. *Agroinkom*, № 7-8, p. 54-62. [in Ukrainian]
3. Zbarskiy V.K. (2008) Selyanski gospodarstva: mlstse l rol v prodovolchomu zabezpechenni kraYini. *AgroInkom*, № 1-2, p. 74-78. [in Ukrainian]
4. Zbarskiy V.K. (2008) Tendentsiyi rozvitku osobistih selyanskih gospodarstv. *AgroInkom*, №4, p. 31-36. [in Ukrainian]
5. Zbarskiy V.K. (2008) Vklad fermerskih gospodarstv u zabezpechenni stlykogo rozvitku sela: Strateglya zabezpechennya stalogo rozvitku UkraYini/V.K. Zbarskiy // *Materlali mlzhnar. nauk.-prakt. konf.m.KiYiv, 20 travnya 2008 r.*, Ch.2, p.213-217. [in Ukrainian]
6. Zbarskiy V. K. (2016) Formuvannya konkurentospromozhnogo fermerskogo ukladu UkraYini [V. K. Zbarskiy, M. P. Talaviryia, N. P. Reznik, D. V. Eremenko] [monograflya]; za red. profesora V. K. Zbarskogo, K.: *KiMU*, 608 p. [in Ukrainian]
7. Mesel-Veselyak V.Ya. (2008) Optimalni rozmlri silskogospodarskih formuvan promislavogo tipu v UkraYini. *Ekonomika APK*, № 3, p.13-20. [in Ukrainian]
8. Mesel-Veselyak V.Ya., Fedorov M.M. (1996) Formi gospodaryuvannya l zemelni vldnosini v silskogospodarskomu virobnitstvi UkraYini. *Ekonomika APK* № 12, p. 12-19. [in Ukrainian]
9. Mallk, M.Y. (2000) *Osnovi agrarnogo pldpriEmnitstva*. K.: *Institut agrarnoYi ekonomiki*, p.94, 128, 151, 301, 344. [in Ukrainian]
10. Sabluk, P.T. (2006) *Rozvitok zemelnih vldnosin v UkraYini.*, K.: *NNTs IAE*, p.382. [in Ukrainian]
11. Drucker, P.F. (1993) *Post-Capitalist Society*. *New-York : Harper Busines*, 232 p. [in English]
12. *Agricultural Innovation in Family Farming* [Online], Access mode: <http://www.fao.org/nr/research-extension-systems/ais-ff/en/> [in English]